

Исаев К.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ ЖАНА ТҮРК ЦИВИЛИ

Исаев К.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ И ТЮРКСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ

K. Isaev

CHINGGIS AITMATOV AND TURKIC CIVILIZATION

УДК; 78.02/02.11

Улуу даанышман - ойчул Чыңгыз Айтматов өзүнүн көп маани-маңыздуу философиялык чыгармачылыгында тарыхый так, социалдык жана көркөм маселелер кеңири чагылдырылган.

Chyngyz Aitmatov, the great thinker of his philosophical writings reflects the problems of the social sphere.

"Түрк цивилизациясы" тарыхый түшүнүк жана кубулуш катары эң айыркы маданияттардан болгонуна карабастан, XX кылымдын аягына чейин өзүнүн "жарандык" макамасына ээ болбогону жалпыга маалым эмес беле. Мындай абал бир канча жылдар эркин өкүм сүргөн "евроцентризмдин: эмгеги" эле. "Кыргыз-Түрк Манас Университета эн биринчилерден болуп, 2000-жылдан баштап "Түрк цивилин" түшүнүгүнө, изилдөөгө көңүл буруп, илимий борбор ачылып, эл аралык илимий конференциялардын (I конференция 2000-ж; II конференция 2004-ж; III эл аралык түрк цивилинин конгресси - 2007-ж.) уюштурулушу жагымдуу илимий салтка айланып, "түрк цивилизациясы" же кыргызча "түрк цивили" деген түшүнүк парадигмалык мааниге ээ боло баштаган эле...

Түрк дүйнөсүнүн эле эмес, жалпы адамзаттын XX кылымдагы даанышман энциклопедист ойчулу, жазуучу Чыңгыз Айтматов өзунун өлбөс-өчпөс көркөм чыгармаларында, квп сандаган публицистикалык макалаларында, тарыхый-философиялык ой-толгоолорунда **түрк маданияты, цивили жөнүндө** омоктуу пикирлерин кеңири жарыялап келген. Биздин заманга чейин жана андан кийинки жылдарда Евразия улуу мейкиндигинде **орток түрк маданиятынын түптөлүп, өнүгүп, гүлдөп өткөндүгү** жөнүндө тарыхый булактарга таянып, ишенимдүү пикирлерин айткан да Ч. Айтматов болгон. Байыркы доорлордо түрк элдеринде **жазуу болгондугу жана түрк руникасынын** ошо таптагы маданияты **өркүндөгөн** Батыш Европанын көптөгөн элдеринин жазуусунан **мурда пайда** болгон. Көчмөндүк цивилидиги түптөгөн, кенири өнүктүргөн жоокер түрк элдері жаны курал-жаракты темирден кенири жасашып, жеңбеген душманы калган эмес. Орто Азия - Түркстан кенири мейкиндигинде эн маанилүү нерсе маданияттын эки түрү - көчмөндүк жана отурукташкан түрлөрү - маданий - тарыхый өзгөчөлүк катары - узак мезгилдер бою катарлаша жашап, адамзаттын руханий байлыгына ченемсиз

салымдарды кошкон Кытайдан Византияга кеткен Улуу Жибек жолунун кыйласы көчмөн түрктөрдүн аймактарын тепчип өтүп, Улуу Жибек жолунун маданиятын узак мезгилдерге Европа менен Азиянын ортосуна салынган көпүрө сыяктуу отурукташкан жана көчмөн турмуштардын элементтерине каныккан белгилүү, өзгөчө маданият - **цивилдуулук** жашаган. Демек, кылымдардын тээ түпкүрүнөн бери асмантиреген ушул тоолуу аймактарды мекендеген байыркы түрктөр, биздердин ата-бабаларыбыз да улуу Жибек жолун жээктеп ар тараптан көп тармактуу маданияттын гүлдөп - өнүгүшүнө тарыхый салымын кошкон. Европа - Азия мейкиндиктерин бириктирген улуу Жибек жолу менен жүргөн кербендер **дүйнө - мулкту** эле эмес, ошондой эле басып өткөн жолунун маданий жетишкендиктеринин **рухунда ала кетишип**, элдердин жана континенттердин жашоо-туруштук тажрыйбаларды алгалоошуларынын түгөнбөс өбөлгөсү болгон. Ошентип, жалпы Орто Азиялык түрктөр кылымдарды карытып, байыртадан эле азиялык ренессанстын, эркин поэзиялык философиялык ой-пикирлердин, медицинанын, архитектуранын булактары катары кенири белгилүү болгон. XX кылымдын **залкар ойчулу**, дүйнөлүк интеллектуал элитанын **даанышман лидери** Чыңгыз Айтматов өлбөс-өчпөс чыгармаларында ата-бабалар түзгөн, гүлдөткөн, адамзаттын рухий байлыгына кошкон салымдарына сыймыктануу менен көчмөн жана отурукташкан түрк тилдүү элдердин **цивилдуулугун** бардык көркөм чыгармаларында, ой - толгоолорунда **даназалагандан** эч чарчаган эмес. Ошол эле учурда жалпы тектеш түрк калктардын тарыхтагы ээлеген ордуна, жазуусу менен маданиятына сонку өткөн 11-13 - кылымдын аралыгында ар тараптан кысым көрсөтүп тургандыгы жөнүндө Ч. Айтматов оозунан көк түтүн буркурап айтканы бар. Натыйжада, Азия менен Европа материгинде алоолоп жаткан баскынчылык менен согуш тек гана **калктын гана** эмес, **адабият, маданият, енерге** да балта чапкан эле. Кийинки кезектерде өткөн согуштардан аман-эсен калган рухий байлыктарды жана алардын авторлорун "ыксыз ээликтемейлер" да жабышты. Анткени, көрүшпөй куса болуп журуп гана табышкансып, түрки калктарына **таандык орток даанышмандарыбызды** жана алардын түбөлүк чыгармаларын өз энчибизге басып, алардын ысымы менен эмгектерин Орто Азия, Казахстан элдери белүше баштадык. Маселе Аль-Фараби, Жасапалды, Махмуд Кашкари,

Жусуп Баласагын ж.б. жөнүндө болууда. Бул пакта **адилетсиздик** жана **тарыхый** сабатсыздык эместиги!

...Ата - бабабызды илгерки сактан баштап, улам өсүп-өнүгүп Орто Азия менен Казахстан аймагын **бөлүнүп - жарылбай, түрктөр** деген аталмада мекендеп жүргөндө өмүр сургөн бул бабалардын **баарысы орток**, бир чамгарактып астында керегеси керилип, бир **гилде сүйлөгөн жок беле?** Эми жок жерден бөйрөктөн шыйрак чыгарганыбыз **кандай деген жыйынтыктуу** пикир - эмнеге угулбайт? Борбордук Азиядагы мамлекеттердин элдик элиталары, интеллекттери, даанышмандары, саясий жетекчилери кайда? Азыркы **бөлүнүүчүлүктү** арбактар эч кечирбейт го?!

Демек орто кылымдарга жетип, ар кайсыбыз өз алдыбызча түндүк көтөрүп, азыркы улуттарга бөлүнгөнгө чейинки **элдерибиздин жери, тили, тарыхы, салт санаасы** бир экен, эмесе ошол улуу, алптарыбыздын ысымы да, эмгеги да **баарыбызга орток!** – деп улуу көсөм Чыңгыз Айтматов сайрап жүрүп өтпөдүбү.

Улуу даанышман - ойчул Чыңгыз Айтматов **өзүнүн кеп маани-маңыздуу** философиялык чыгармачылыгында тарыхый-так, социалдык жана көркөм маселелер кеңири чагылдырылган. Замандан заманга чейин сакталган элдик-мифологиялык катмардын универсалдуу көркөм түрлөрү жана ой-толгоолору социалдык-зарылчылык катары сакталат. Ушул ыңгайда замандаш кемеңгер жазуучунун бирден бир өзгөчөлүгү ар кандай тарыхый доорлордогу **адам менен коомдун, адам менен айбандардын, адам менен жаратылыштын** ортосундагы табигый биримдикти, гармонияны сүрөттөөдө өзгөчө философиялык мастерликти көргөзгөн. Бул жагынан алып Караганда жазуучунун чыгармаларында туркий цивилидерге мүнөздүү болгон **Адам - коом жаныбары катары** өнүгүүнүн, гүлдөөнүн чордонунда турат, адам болбой туруп түзүүчү, жаратуучусу, даңазалоочу мүмкүн эмес Турк дүйнөсүн түзгөн, гүлдөткөн, отурукташкан жана көчмөн цивилидеринде төөнү, агты, уйду **уйге** үйрөткөн, (маданият-таштырган) ар кандай өнөрчүлүктүн көп түрлөрүн адамзатка сунуштаган **түрк Адамы** табигат менен ымалашып, аны сактап, көрктөндүрүп жашаганы улуу жазуучунун чыгармаларында өзгөчө билермандык менен жазганы замандаштарын дайыма таң калтырып келген. Түрк элдеринин башынан кечирген тагдыр жолдору кыйма-чиймелүү, эсепсиз көп болсо

да, жупкадай тарыхта түрктөрдүн **цивили** жана анын адамдарынын тагдыры катары автордун чыгармаларынын биринен сала бирине көркөмдөп сүрөттөгөндөн эч чарчабай, дүйнөгө сыймыктануу менен даназалаган. Бирок, Адамдын улуулугу, ыйыктыгы, кайталангыстыгы, улгулуугу кемеңгер ойчулду дайыма бушайман жасап: "Канткенде адам улуу Адам болот. Адамзат качан чечет, качан коет?" – деген түбөлүктүү маселени бизге, бардык тирүүлөргө адрестеген эмеспи.

Чыңгыз Айтматов залкар замандашы Мухтар Шаханов менен сырдашуусунда мындай дейт: "Биз адам өмүрү эң кымбат байлык деп эсептейбиз. Ал түзгөн **цивилдүүлүк** да өзүнчө чоң байлык. Бүткүл Ааламда башка цивилизация жок. Биздин цивилизация - **мадният, илим, техника** ж.б. баары - абсолюттук байлык. Адамзат бизге чейин миндеген жылдар бою жаратып жана өнүктүрүп **келген нерселердин баарын сактоого тийишпиз**" (Чыңгыз Айтматов 8 том, Макалалар. Масктер. Б.Бийиктик, 2008,99-бет).

Бизге, жалпы **Адамдарга** калтырган улуу кемеңгердин осуяты **ушундай эмеспи!** Тирүүлөр **акылыбыздын жетинишче, алыбыздын келишинче** ата-бабалардан калган чексиз рухий байлыктарды **көздүн карегиндей сактап**, көрктөндүрүп, **үлгүлөндүрүп**, кийинки муундарга калтырыш биздин ыйык милдет. **Улуу ойчул замандаш** Чыңгыз Айтматовдун керээзинин маңызы ушундай эмеспи!

Акыркы осуяты - Улуу инсан өзүнүн бул дүйнө менен коштошоорун билгендей КТМУтин жаштарына (ал өз мекениндеги акыркы сапары эле!) олуялык менен кайрылып: Турк дүйнөсү ченемсиз кубат! Турк дүйнөсү биздин жаңы денгээлге жетишибизге түгөнбөгөн күч болот деген эле. Ушуга байланыштуу эл аралык Чыңгыз Айтматовдук окууну **жыл сайын** туулган күнүнө карата эл аралык денгээлде өткөрүүнү **салтка айландыруу доордун талабын** аткаргандык болоор эле! Ошентип, Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары цивилидер аралык диалогко эбегисиз зор салым кошту, "түрк цивили" деген түшүнүк алгачкылардан болуп дүйнөлүк илимий айлампага киргизилип, өз алдынча изилдөөгө "жарандык" укук алды жана түрк элдеринин жаңыча, прогрессивдүү биригишине руханий көпүрө болууга шарт түзүлдү.

Рецензент: д.э.н., профессор политологии Идинов К.